

جلو‌های پایداری آزادگان در دوران اسارت

حجت‌الاسلام والمسلمین حمید ابراهیم‌زاده*

مقدمه

مقاومت در فرهنگ اسلام جایگاه ویژه‌ای دارد. از صدر اسلام که مشرکان شمشیر ظلم را بر سر مسلمانان نهاده، مانع ایمان‌آوری و گرایش به رسالت پیامبر رحمت صلی الله علیه و آله بودند، تا حاکمان ظالم دوره اموی، عباسی و... هیچ‌گاه این پرچم مقدس بر زمین نهاده نشد. پیامبر اسلام، امامان معصوم علیهم‌السلام، افرادی همچون عمار یاسر، سمیه، کمیل بن زیاد، میثم تمار، حجر بن عدی، اصحاب امام حسین علیه‌السلام و ... که در برابر ظلم و طاغوت زمانه استقامت ورزیدند، عالمانی که با قلم و خون خویش درخت اسلام را بارور کردند، شجاعت رزمندگان اسلام با دفاع هشت ساله در برابر تهاجم رژیم بعث به ایران و پایداری آزادگان در زندان‌های آن رژیم سفاک، همه نمونه‌های زیبا و افتخارآفرین از مقاومت و پایمردی در دفاع از حق ترسیم کردند.

صبر و استقامت اسیران ایرانی در برابر سختی‌ها و مشکلات روحی و جسمی طاقت فرسای مزدوران بعثی، در سایه خدا باوری، ولایت‌مداری و عشق به امام خمینی رحمته‌الله مایه افتخار و جاودانگی در تاریخ ایران گردید و بستر لازم را برای تأسی به امامان معصوم علیهم‌السلام بویژه امام حسین علیه‌السلام و ایستادگی و مقاومت در برابر شکنجه‌ها فراهم کرد.

ترسیم پایداری آزادگان در حدّ و وسع این نوشته و توان نگارنده نیست؛ لیکن با تقدیم ارادت قلبی به همه رزمندگان به خصوص شهدا، جاوید الاثرها، آزادگان و جانبازان

* دانش‌آموخته حوزه علمیه قم و مرکز تخصصی شیعه‌شناسی.

عرصه دفاع از حریم و حرم تشیع و با تمرکز بر تعدادی از دست نوشته‌ها و خاطرات اسرای ایرانی، به عوامل اساسی و برخی جلوه‌های استقامت و پایداری اسیران ایرانی در بند زندان‌های رژیم بعث عراق اشاره می‌شود:

۱. عوامل پایداری آزادگان

پایداری مترادف با ایستادگی، استواری و مقاومت^۱ یکی از فضایل اخلاقی مورد تأکید قرآن^۲ و روایات است. «بزرگ‌ترین و عالی‌ترین ارزش‌های انسانی یعنی آزادی»^۳ بشر به دست مستکبران در جهت منافع شان محدود می‌شود، ولی انسان‌های آزاده همواره الگوی پایداری‌اند: «انسان آزاده در همه احوال آزادمرد است: اگر سختی به او رسد صبر می‌کند و اگر مصائب بر او هجومه نماید شکسته نمی‌شود؛ اگر چه اسیر و مقهور دشمن شده و راحتی به عسر و سختی تبدیل گردد ...»^۴

عوامل معنوی متعددی در پایداری آزادگان دفاع مقدس نقش داشته که با نگاهی کلی به خاطرات آن دوران، می‌توان آن‌ها را در سه مورد خلاصه کرد: الف) باور قلبی به خدای تعالی؛ ب) ارادت به اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله؛ ج) عشق به امام خمینی رحمته الله.

این عوامل، بستر رفتاری شجاعانه و غیورانه از عموم آزادگان دوران هشت سال دفاع مقدس را فراهم کرده بود؛ هر چه میزان اعتقاد به این سه عنصر محوری بیشتر بود، درجه مقاومت و تاب‌آوری نیز افزایش می‌یافت. در این جا به تشریح هریک از این موارد می‌پردازیم:

الف) باور قلبی به خدای تعالی

مؤثرترین راه غلبه بر مشکلات جسمی و روحی، اعتقاد قلبی به خداوند است؛ آن جا که می‌فرماید:

«الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ»^۵ همان کسانی که ایمان آورده‌اند و دل‌هایشان به یاد خدا آرام می‌گیرد، آگاه باش که با یاد خدا دل‌ها آرامش

۱. حسن عمید؛ فرهنگ فارسی؛ ج ۱، ص ۴۳۴.

۲. هود: ۱۱۲.

۳. ر.ک: مرتضی مطهری؛ انسان کامل؛ ص ۴۸.

۴. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۲، ص ۸۹.

۵. رعد: ۲۸.

می یابد».

انسانی که خدا را از صمیم قلب و باتمام وجود قبول داشته باشد به وقایع سخت نگاهی مثبت خواهد داشت؛ چه زیبا اسیری می گفت: «اگه همیشه با خدا باشی، هیچ وقت بهت سخت نمی گذره».^۱

آزادگان، مؤمنان به خدا و رسولان ملت ایران بودند که مظلومانه زیر شکنجه های دشمن با توکل به خدا بر عهد خویش ثابت قدم ماندند: «ثُمَّ نُنَجِّي رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا كَذَلِكَ حَقًّا عَلَيْنَا نُنَجِّ الْمُؤْمِنِينَ».^۲ البته اعمال معنوی خاصی هم چون خواندن نماز^۳ در اسارت، قرائت قرآن^۴ و دعا^۵ زیر شکنجه و شکر الهی در همه حال^۶ علاوه بر تقویت این اعتقاد، از نشانه های مهم فرد باورمند به خدای تعالی است که انسان بدون اهتمام به این اعمال معنوی، قدرت تحمل و مقابله با دشمن را نخواهد داشت.

ب) ارادت و محبت به اهل بیت پیامبر ﷺ

انسان خدا باور، معتقد به پیامبر ﷺ و اهل بیت ﷺ اوست.^۷ وی محبت قلبی، عملی و توسل به ایشان را مایه تعالی و افزایش قدرت روحی خویش می داند. خواندن ادعیه و عزاداری بر ابی عبدالله ﷺ نمونه های عالی توسل و استمداد از اهل بیت ﷺ است که زمینه و موجب آشنایی با مصائب خاندان رسول الله و افزایش تاب آوری آدمی می شود. بر همین اساس، بسیاری از اسیران زیر شکنجه ذکر یا زهرا و یا مهدی^۸ را تکرار می کردند.

کسب رضای خدا^۹ و دعاهایی هم چون زیارت عاشورا بود که بسیاری از آزادگان را

۱. سید ناصر حسینی پور؛ پایی که جاماند؛ ص ۵۶۴.

۲. آن گاه ما رسولان خود و مؤمنان را نجات می دهیم، ما بر خود فرض کردیم که این چنین اهل ایمان را نجات بخشیم (یونس: ۱۰۳).

۳. غلامعلی رجائی؛ سیره ابوترابی؛ ج ۱، ص ۲۶۰.

۴. سید ناصر حسینی پور؛ همان؛ ص ۲۱۶-۲۳۸ و ۲۷۹.

۵. سعید عاکف؛ حکایت زمستان؛ ص ۱۹۵.

۶. غلامعلی رجائی؛ همان؛ ج ۱، ص ۱۵۵.

۷. نساء: ۵۸.

۸. سعید عاکف؛ همان؛ ص ۱۲۸ و ۲۰۸.

۹. همان؛ ص ۱۱۲.

زیر دست جلادهایی مثل صدام و رجوی زنده نگه داشت.^۱ عباس حسین مردی زیر شکنجه‌های نفس‌گیر بعثی‌ها و نیز منافقین بعد از حمله او به ابریشمچی (معاون سازمان منافقین) و مجروح کردن وی،^۲ دائم زیارت عاشورا می‌خواند. او می‌نویسد: «من اگر این حالت ذکر و توسل را نداشتم هرگز نمی‌توانستم فقط هفت ماه از اسارتم را زیر شکنجه منافقان طاقت بیاورم؛ حالا شکنجه بعثی‌ها جای خود».^۳

در این بین تعلق خاطر به امام سوم شیعیان، اسیران را بسیار مقاوم و نترس کرده بود و به همین جهت، آنان عزاداری بر سالار شهیدان را ترک نمی‌کردند. بیان سید علی‌اکبر ابوترابی در توصیف مقاومت اسرا شنیدنی است:

بارها عراقی‌ها با چوب و کابل و شلاق به جان اسیران نماز گزار افتادند. آن‌ها غرقه به خون شدند و لیکن نمازشان را قطع نکردند. بارها به اسیرانی که سینه می‌زدند، هجوم می‌آوردند که برای امام حسین علیه السلام عزاداری نکنید؛ هیچ اسیری از میدان بیرون نمی‌رفت و عزاداری برای آقا را ترک نگفت.^۴

ارادت قلبی و محبت به اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله زمینه‌الگو برداری عملی از رفتار ایشان را به مرور فراهم می‌ساخت. تحمل اسارت چندین ساله و اقامه نماز جماعت زیر شکنجه دشمن بعثی و غرق به خون شدن در سجده، تأسی به نماز ابا عبدالله علیه السلام در سرزمین کربلا زیر تیر باران لشکر دشمن بود: «عراقی تنومندی به جان امام جماعت افتاد که شاید بقیه نمازشان را قطع کنند، دیگری جلو ایستاد، او را در سجده غرق به خون کردند اما آن‌ها نمازشان را ترک نکردند».^۵

ج) عشق به امام خمینی علیه السلام

از دیگر عوامل پایداری اسرا، عشق به امام خمینی علیه السلام بود. از دیدگاه آزادگان، حضرت امام علیه السلام یک شخص نبود، بلکه اندیشه‌ای ماندگار و تداوم اعتقاد به ولایت ائمه اطهار علیهم السلام بود. همین امر (باور به «ولایت، حب و عشق به او و اشتیاق دیدار امام

۱. همان؛ ص ۱۹۵.

۲. سعید عاکف؛ همان؛ ص ۱۸۴-۱۸۵.

۳. همان؛ ص ۱۰.

۴. غلامعلی رجائی؛ سیره ابوترابی؛ ج ۱، ص ۲۶۰.

۵. پیشین.

دلیل مقاومت در برابر توهین‌ها به شمار می‌رفت.^۱ همان‌گونه که امام علیه السلام منشأ روحیه^۲ آزادگان در دوران غربت و مشقت اسارت به شمار می‌رفت، رافع غصه‌ها^۳ و عامل ثبات قدم اسرا^۴ نیز بود.

امام علیه السلام در جایگاه جانشین امام زمان علیه السلام و به مصداق روایت پیامبر صلی الله علیه و آله «أَنَا وَعَلِيُّ آبَاؤَا هَذِهِ الْأُمَّةِ»^۵ حکم پدری مهربان و دلسوز داشت که نامه‌های ارسالی آزادگان به ایران گواه این ادعاست. اسیران با واژه «پدر بزرگ» جویای احوال حضرت امام علیه السلام بودند؛^۶ به حدی که این قرابت قلبی و رابطه پدر و فرزند بعد از اسارت نیز تداوم یافت و اولین درخواست آنان پس از آزادی، زیارت امام راحل بود.^۷

۲. نمونه‌هایی از پایداری آزادگان

ایستادگی و مقاومت اسیران در ابعاد روحی و جسمی قابل بررسی است؛ همان‌گونه که آن‌ها در دو قالب کلی (شکنجه‌های روحی و جسمی) تحت آزار و اذیت بودند، تحمل شکنجه‌های روحی (توهین، اهانت و بی حرمتی) و مقابله با تخریب روحی به مراتب سخت‌تر از مقاومت زیر شکنجه‌های جسمی بود. در این مختصر تنها به سه مورد (ایستادگی در برابر تضعیف روحیه دشمن، مقاومت در برابر اهانت‌ها و پایداری در برابر شکنجه‌های جسمی) از جلوه‌های مقاومت اسرای ایرانی پرداخته می‌شود:

الف) ایستادگی در برابر تضعیف روحیه دشمن

هدف اصلی رژیم بعث از انواع آزارها، در مرحله اول نابودی روحی و سپس جسمی اسرای رزمنده بود. تنهایی در غربت، بی‌خبری از حال خانواده، نامعلوم بودن آینده و ناامیدی به نجات از زندان، در کنار شکنجه‌های جسمی، بستر مناسبی برای تضعیف

۱. مؤسسه نشر آثار امام خمینی علیه السلام؛ داغ حسرت - رنج غربت؛ ص ۳.

۲. همان؛ ص ۷.

۳. همان؛ ص ۲۷.

۴. همان؛ ص ۳۲.

۵. محمد بن علی صدوق؛ عیون أخبار الرضا علیه السلام؛ ج ۲، ص ۸۵.

۶. مؤسسه نشر آثار امام خمینی علیه السلام؛ داغ حسرت - رنج غربت؛ ص ۳۲ و ۹۰.

۷. همان؛ ص ۴۶.

روحیه فراهم می‌آورد. همه این عوامل دست به دست هم داده بود تا پهنای شوم روزمرگی و بیکاری بر اسرای رزمنده پرده افکند. باید چاره‌ای اندیشیده می‌شد تا غربت، روزمرگی و بی‌کاری روحیه اسیران را تخریب نکند. در این راستا، آزادگان به اقداماتی نظیر ثبت وقایع اسارت، سوادآموزی، ورزش و ... دست زدند که به برخی موارد اشاره می‌شود:

- پرهیز از روزمرگی با ثبت خاطرات

روزمرگی به مفهوم تکراری شدن اوضاع و غیر قابل تغییر بودن شرایط، یکی از سختی‌های مهم دوران اسارت بود. ثبت وقایع ایام اسارت، یکی از راه‌کارهای مهم غلبه بر این چالش و مقابله با تضعیف روحی بود. برخی از افراد که هیچ امید برای نجات از دژخیمان بعثی نداشته در زندان‌های تکریت و ... مفقودالثر بودند، خاطرات اسارت خود را مخفیانه به صورت روزشمار و البته رمزی و مختصر ثبت و آن را در داخل پایه عصا جاسازی می‌کردند.^۱ این‌گونه ابتکارات امید به آینده را در دل زنده کرده، انسان را از خودخوری و آشفتگی فکری می‌رهانید. کتاب «پایی که جا ماند»^۲ که بعد از آزادی اسیران آماده و چاپ شده، حاصل تلاش روزمره آن ایام است. یادآوری خاطرات زندگی^۳ یکی دیگر از راه‌های مقابله با تضعیف روحیه بود. این امر سبب زنده شدن نور امید در دل آزادگان می‌شد. امید به دیدار والدین، خانواده و دوستان تا حدی از غربت و تنهایی اسارت می‌کاست.

- مقابله با بی‌کاری

بی‌کاری تأثیر مستقیمی در تضعیف روحیه معنوی دارد؛ زیرا عامل نفوذ شیطان در قلب انسان و سپس انحرافات اخلاقی است. امیرمؤمنان، علی علیه السلام در این باره می‌فرماید: «مِنَ الْفَرَاغِ تَكُونُ الصَّبْوَةُ»^۴ ریشه نادانی و هلاکت، فراغت و بیکاری است. آن حضرت در جای دیگر فرموده است: «اگر تن دادن به کسب و کار مایه زحمت و

۱. سید ناصر حسینی پور؛ همان؛ ص ۱۲.

۲. پیشین.

۳. همان؛ ص ۵۰۹.

۴. عبدالواحد تمیمی آمدی؛ غرر الحکم و درر الکلم؛ ج ۱، ص ۶۷۱.

رنج است، بی‌کاری طولانی هم باعث فساد و انحراف می‌شود»^۱.
 قرائت قرآن یکی دیگر از راه‌های پرکردن ساعات بی‌کاری در دوران اسارت بود. سید محسن یحوی (معاون وزیر نفت جمهوری اسلامی ایران) در زندان انفرادی با قرائت قرآن وقت خود را مدیریت می‌کرد.^۲ مطالعه روزنامه عراقی و برخی کتاب‌ها، گوش دادن به رادیو^۳ و نوشتن اسم خود و دوستان مفقود الاثر روی دیوارهای زندان با هر وسیله‌ای، راه‌هایی برای دوری از بی‌کاری به شمار می‌رفت.
 سوادآموزی و ورزش نیز، دو راه‌کار مناسب جهت مقابله با تضعیف روحیه از جانب مرحوم ابوترابی^۴ بود. از دیدگاه ایشان، سوادآموزی سبب دوری از افکار شیطانی^۵ و ورزش عامل نشاط، همدلی و تقویت روحیه^۶ بود. همان‌گونه که این دو مورد نقش مؤثری در رفع بی‌کاری داشت، موجب تقویت روحی آزادگان نیز می‌شد. ابوترابی با توصیه‌های خود باعث شد مسابقات ورزشی رونق بگیرد و توجه به آن بیش‌تر شود، به طوری که در برهه‌ای، هشتاد تیم فوتبال در یک اردوگاه ثبت شده است.^۶ عراقی‌ها نیز در مواردی درخواست بازی می‌کردند که البته شکست آن‌ها از تیم‌های آزادگان به شکنجه اسرای ایرانی ختم می‌شد.
 ارتباط بیش‌تر و نزدیک‌تر آزادگان با یک‌دیگر و پر کردن اوقات فراغت با برگزاری کلاس‌های آموزش معارف،^۷ حفظ قرآن،^۸ مفاهیم قرآن،^۹ حفظ دعا^{۱۰}، شرح ادعیه^{۱۱} و زبان عربی،^{۱۲} انگلیسی، آلمانی^{۱۳} و فرانسه^{۱۴} - البته دور از چشم عراقی‌ها - به تقویت

۱. محمد بن محمد مفید؛ الارشاد؛ ج ۱، ص ۲۹۸.

۲. سید محسن یحوی؛ ده سال تنهایی؛ ص ۱۳۸.

۳. همان؛ ص ۱۸۷.

۴. غلامعلی رجائی؛ دفتر دوم؛ ج ۱، ص ۲۲۵.

۵. همان؛ ج ۱، ص ۱۲۷.

۶. پیشین.

۷. همان؛ ج ۱، ص ۱۶۸.

۸. سید ناصر حسینی‌پور؛ همان؛ ص ۳۸۷ و علی‌اکبر شیرسلیمیان؛ همان؛ ص ۱۵۶.

۹. سید محسن یحوی؛ همان؛ ص ۱۳۸.

۱۰. علی‌اکبر شیرسلیمیان؛ همان؛ ص ۱۱۸.

۱۱. غلامعلی رجائی؛ همان؛ ج ۱، ص ۱۸۷ و ۱۹۵.

۱۲. سید ناصر حسینی‌پور؛ همان.

۱۳. علی‌اکبر شیرسلیمیان؛ همان؛ ص ۱۴۳ و ۱۵۶.

۱۴. همان؛ ص ۱۵۶.

روحي اسرا مي انجاميد.

ب) مقاومت در برابر اهانت‌ها

بعثيون عراقی با هر سخن و کلامی قصد رنجاندن دل اسرا را داشتند، تا با این کار آن‌ها را به ایران و ایرانی بدبین کنند. آنان با القای بی‌توجهی مسئولین ایرانی به سرنوشت اسیران و عدم پیگیری وضعیت‌شان، زمینه توهین به مسئولین ایرانی را فراهم می‌کردند. اولین فرد مورد توجه برای تخریب شخصیت وی، امام خمینی علیه السلام بود. عراقی‌ها با مشاهده ارادت اسیران رزمنده به امام، تصمیم گرفتند آنان را به اجبار وادار به توهین کنند و این امر را در سه نوبت^۱ (صبح، ظهر و شب) در دستور کار خود قرار دادند. با این وجود، اسرا در برابر توهین به امام خمینی علیه السلام تا حد امکان مخالفت و مقاومت می‌کردند.

اعتقاد رزمندگان به ولی فقیه و امام خود تا حدی بود که وقتی افسر عراقی در اردوگاه موصل یک (قدیم) همه اسیران را به صف نشانده و با تهدید و ناسزاگویی گفت: بگوئید مرگ بر... همین که نام امام خمینی علیه السلام را بر زبان آورد، همه آزادگان سه بار صلوات فرستاده، شعار «وَأَيَّدُ إِمَامَ الْخَمِينِي وَانصُرْ جَيْشَ الْحُسَيْنِي» سر دادند. آنان وقتی که در توهین اجباری به امام راحل شکست خوردند، دستور برگشت اسیران به آسایشگاه‌شان صادر شد.^۲ از دیدگاه آزادگان، اهانت به مسئولان ایران اسلامی، مقدمه‌ای برای لگد مال کردن دیگر ارزش‌ها بود. آنان تا حد امکان از بی‌حرمتی به دیگر مسئولان ایرانی نیز خودداری می‌کردند.^۳

البته آزادگان در برابر اهانت‌های فردی^۴ و حرف‌های زشت به فرد آنان که با هر حرف و فحشی بیان می‌شد و ابایی از هتک حرمت و آبروی افراد نبود، چاره‌ای جز صبوری نداشتند؛ چرا که در صورت پاسخ دادن شکنجه جسمی می‌شدند.

ج) تحمل شکنجه‌های جسمی

از مهم‌ترین جلوه‌های پایداری آزادگان، گذشته از سختی‌های روحی ناشی از اهانت،

۱. سید ناصر حسینی‌پور؛ پایی که جاماند؛ ص ۴۷۱.

۲. عبدالمجید رحمانیان؛ منشور پاکي و خدمتگزاری؛ ج ۱، ص ۱۵.

۳. علی اکبر شیرسلیمیان؛ خروش خاموش؛ ص ۱۵۷.

۴. همان؛ ص ۲۳۲.

تحمل شجاعانه شکنجه‌های بدنی وحشیانه سربازان بعثی بود. اسرای پیرو مکتب تشیع در غربت و بی‌خبری از خانواده و آشنایان، گرمای شدید و سرمای طاقت فرسای سلول‌های تاریک، سکونت در آسایشگاه‌هایی با بیش از حد ظرفیت، انواع تحقیرها، سیلی خوردن‌ها، شکنجه با شلاق‌های کابل برقی، شیلنگ، باتوم، میله گرد و چوب، داغ شدن با اتو، تماس فلز داغ به بدن، حکاکی حروف روی بدن، سوزاندن ابروها با سیگار، کندن ریش با فندک و انبردست، بی‌توجهی به امور بهداشتی و غذایی، تشنگی و گرسنگی متعدد و بسیاری موارد دیگر، صادقانه بر عهد خویش پایدار ماندند، تسلیم دشمن نشدند و به مصداق آیه ذیل حتی یک آخ هم نگفتند؛^۱ آن‌جا که می‌فرماید: «و مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا».^۲

اعتقاد دینی موجب تحمل شکنجه‌های جسمی و مانع شکست انسان می‌شود و اصولاً صبر از نشانه‌های انسان‌های بلند همت و دارای اراده قوی است.^۳ یاران امام حسین علیه السلام با همین اراده تا آخرین نفس در مقابل دشمن ایستادگی کرده، درد و زخم شمشیر و نیزه را به جان خریدند. شوق حضرت عباس علیه السلام برای اجرای وظیفه دینی - الهی، تحمل مصائب جسمی و عدم برگشت از مسیر حق با آن همه ضرباتی را که بر بدن مطهرش وارد شده بود، به زیبایی می‌توان در میان رزمنده‌های دفاع مقدس و به خصوص آزادگان مشاهده کرد. آن‌ها اسارت خویش را در مقابل اسارت خانواده و اهل بیت امام حسین علیه السلام ناچیز می‌دیدند و با تأسی به زینب کبری علیه السلام سپر بلای اسرای دیگر شده^۴ و با وجود ضربات شلاق و ... خود را مقید به یاری مجروحان و مراقبت از اسرای مجروح^۵ و ایثار جان برای عدم شکنجه دیگری می‌دانستند.^۶

۱. سعید عاکف؛ همان؛ ص ۱۹۶.

۲. احزاب: ۲۳.

۳. آل عمران: ۱۸۶ و لقمان: ۱۷.

۴. سید ناصر حسینی‌پور؛ پایی که جاماند؛ ص ۲۱۷.

۵. همان؛ ص ۲۳۹.

۶. سعید عاکف؛ همان؛ ص ۱۶۴، ۲۰۷ و ۲۰۹.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. تمیمی آمدی، عبدالواحد؛ غررالحکم؛ مصحح: سید مهدی رجائی؛ چاپ دوم، قم: دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۱۰ق.
۲. جعفری، مجتبی؛ جهنم تکریت؛ چاپ پنجم، تهران: انتشارات سوره مهر، ۱۳۸۹ش.
۳. حسینی پور، سید ناصر؛ پایی که جاماند؛ چاپ نوزدهم، تهران: سوره مهر وابسته به حوزه هنری، ۱۳۹۱ش.
۴. رجائی، غلامعلی؛ سیره ابوترابی (خاطرات دوران اسارت حجت الاسلام والمسلمین سید علی اکبر ابوترابی فرد)؛ چاپ اول، تهران: انتشارات پیام آزادگان، ۱۳۹۱ش.
۵. رحمانیان، عبدالمجید؛ منشور پاک و خدمتگزاری؛ چاپ اول، تهران: امید آزادگان، ۱۳۸۳ش.
۶. شیرسلیمان، علی اکبر؛ خروش خاموش (مروری بر زندگی زندگی آزاده سرافراز دکتر سید عباس پاک نژاد)؛ چاپ نخست، تهران: مؤسسه انتشارات یزد، ۱۳۷۹ش.
۷. طوسی، محمد بن الحسن؛ الغیبه؛ چاپ اول، قم: انتشارات دارالمعارف الاسلامیه، ۱۴۱۱ق.
۸. عاکف، سعید؛ حکایت زمستان؛ چاپ هجدهم، مشهد: ملک اعظم، ۱۳۸۸ش.
۹. عمید، حسن؛ فرهنگ فارسی عمید؛ چاپ نهم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۲ش.
۱۰. کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ تصحیح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی؛ چاپ، چهارم، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۱۱. مطهری، مرتضی؛ انسان کامل؛ چاپ هفتم، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۷۱ش.
۱۲. مفید، محمد بن محمد؛ الارشاد؛ تصحیح: مؤسسة آل البيت علیهم السلام؛ چاپ اول، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
۱۳. یحیوی، سید محسن؛ ده سال تنهایی؛ چاپ پنجم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶ش.